

РОЛЬ ЖІНОК У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ЗА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

У періоді української історії, названою дослідниками "козацькою добою", ще й досі залишається невивченим цілий ряд явищ. Зважаючи на те, що в суспільному житті України XVI-XVII століть важливу роль відіграло козацтво як стиль життя та світосприйняття, поза увагою дослідників залишилась така важлива сторінка багатогранного життя того часу, як роль та статус українських жінок. Висновки про становище жінок базувались в основному на вивченні козацького аскетизму – відреченні запорожців від сімей жінок та концентрації їх розумових і фізичних зусиль на військовій справі. Дехто з дослідників української минувшини взагалі вважав, що живучи на дніпровських островах, козаки байдужі до звичайних мирських радостей, нехтували сімейним затишком і добробутом, а драматичні події XVI-XVII століть – ворожнеча та кровопролиття – не сприяли цивілізованому устрою життя, розхитували шлюб та сім'ю¹.

Українська жінка невіддільна від історії, але ця сторінка майже невідома частина нашого історичного та культурного досвіду, вона ні для народницької, ні для державницької історіографії ваги не мала. Проте без її присутності в історії годі й сподіватися, що стара Україна "розкаже" про себе всю правду.

Історія України давно потребує опису, який не лише змальовує боротьбу за постання Української Держави, але й намагається відтворити буденне життя людей, що населяли землі на яких творилася ця держава. Для українського суспільства вагомішою була діяльність соціальних груп, станів чи громадських організацій, ніж державних установ. Саме тому прискіпливе вивчення і осмислення такого складного й самобутнього явища як становище жінки в українському суспільстві за козацьких часів набуває важливого наукового значення. Адже пізнання того, якою була жінка в той чи інший період історії народу є необхідною умовою для глибшого вияснення закономірностей життя суспільства в усіх його сферах.

Відзначимо, що українська жінка як об'єкт суспільного життя XVI-XVII століть вивчалась істориками досить поверхово. Але це зовсім не означає, що дослідник почав роботу на цілком незайманому полі. Питань, дотично пов'язаних зі становищем жінки в українському суспільстві торкався, історик Микола Костомаров. Він переконливо довів, що становище української жінки було набагато кращим, ніж великоруської, адже в Московській державі, яка пішла типовим для тогочасного суспільства шляхом розвитку деспотії, першою жертвою стала жінка, яку було перетворено на "теремну затворницю"². Хоча роботи польського історика Антонія і (Йосипа Ролле) носили досить описовий характер та мали до певної міри пропольську спрямованість, проте автор досить чітко відрізняв українську жінку від великоросіянок та польських жі-

нок³. Однак суто наукове вивчення проблеми становища жінки в українському суспільстві XVI-XVII століть започаткував відомий український історик, академік О. Левицький. Він першим з вітчизняних дослідників присвятив розгляду окремих аспектів цієї складної багатопланої проблеми ряд спеціальних робіт⁴.

В Україні в XVI – першій половині XVII століття суспільне становище жінок, на відміну від Західної Європи, залежало не від суспільного статусу чоловіка, а від їх власного майнового становища. Тому шляхтянки, незалежно від сімейного стану, володіючи інколи величезними земельними латифундіями, отримували значну суспільну вагу в своїх повітах⁵. На таку обставину звертав увагу ще М. Литвин, який 1550 року побував в Україні. Він писав, що "татарські та московські жінки не мають чоловічих прав, а наші властують над багатьма чоловіками: одні – управляючи волостями, містами, помістями, другі – отримуючи прибуток, треті – спадок"⁶.

Хоча влада жінки – це сором навіть в середині приватного дому, – підкреслював Михайло Литвин, – проте вона начебто є у нас в фортецях навіть прикордонних з землями московськими, турецькими, татарськими і молдавськими, які необхідні було б доручати лише чоловікам великої сміливості⁶.

Член шведського посольства Я. Гільдебрандт, побувавши на Україні в середині XVII ст. про українських жінок писав так: "...їх жінки (козацькі) теж такі відважні, підпивають доброго хмелю, заглядають до чарки, а працювати кажуть чоловікові"⁷. Можна посліщувати такій ремарці, і все ж...

У середньовічному українському суспільстві, як у певній системі взаємозв'язків між людьми, жінка існувала в конкретному соціальному середовищі, в якому керувалась притаманними їй нормами поведінки, духовною орієнтацією та стереотипами морально-етичних цінностей. Будучи значимою одиницею тогочасного українського суспільства, жінка за повнотою своїх прав і свобод не становила у цей період будь-якого винятку. Правове становище жінок нормував Литовський Статут, у карних та цивільних постановках якого був закріплений принцип рівного права для чоловіків та для жінок. Забезпечивши майнову незалежність жінок та їхні права на успадкування землі, Литовський Статут таким чином узаконив рівний з чоловіком правовий статус, що мало для жінок неабияке значення. Адже саме правовий статус людини за влучним спостереженням історика-медієвіста О. Гуревича характеризував середньовічну людину і диктував її моральні якості⁸.

В епоху середньовіччя право розумілось не лише як узагальнений стан суспільства в цілому, але й одночасно, як найважливіша риса кожного його члена.

Строк повноліття у Першому Литовському Статуті 1529 року був визначений для чоловіків – 18 років, для жінок – 15 років⁹. У Третньому Статуті 1588 року строк повноліття для жінок

Богородиця.
Народна ікона з Черкащини

був понижений до 13 років¹⁰. З цього часу дівчина ставала не тільки повноправною володаркою спадкового майна у випадку сирітства, але й могла мати окрему власність ще за життя батьків. Цю власність дівчина набувала шляхом розподілу майна з заміжніми сестрами, або ж отримувала в подарунок від батьків. Майнові права незаміжної жінки були такими ж, як і неодруженого чоловіка.

Українські жінки-шляхтянки в зазначений період користувались широкою свободою і правовою незалежністю, не поступаючись у повноті своїх громадських прав чоловікам¹¹. Суспільне становище жінки-шляхтянки відрізнялось від становища чоловіка тільки тим, що жінки при живих братах наслідували четверту частину батьківщини¹². Цей виняток пояснюється тим, що за литовсько-феодалним законодавством володіння маєтностями завжди поєднувалося з обов'язком військової служби. У випадку, коли землевласниця була вдовою, або жила окремо від сім'ї, вона зобов'язувалась поставляти певну кількість воїнів, а не служити особисто. Проте жінки іноді самі виконували цей обов'язок, з'являючись на військову службу, як це зробила 1565 року шляхтянка Зофія Єзофова.

Хоча Запорозька Січ і була майже неприступною для жінок, проте українка, як мало яка жінка в Європі була зв'язана з військом і військовістю.

Особливості нестабільного життя в українських воеводствах біля татарських кордонів зумовлювали необхідність озброєння, войовничу вдачу та своєрідність світосприйняття населення українських земель, у тому числі й жінок.

За таких умов жінки переймалися тими ж самими інтересами як і їх чоловіки чи брати. Тут, у місцевості, повній небезпек, жінці часто доводилося ставати на захист родинного вогнища, на оборону домашнього скарбу. Життя на прикордонні привчало українських жінок до витривалості, самостійності, сміливості, вміння постояти за себе і свою родину зі зброєю в руках, але ні в якому разі не перетворювало українок на загрублених, дужих "напівчоловіків". Щоб переконатись у цьому, досить вчитатись у рядки народних пісень і дум козацької доби. Образ матері, дружини, сестри, нарече-

ної змальованої в козацьких шанцах і думах з ширістю і реалістичним відображенням дійсності, яка не дає підстав сумніватися, що українським ідеалом краси і жіночості XVI – першої половини XVII ст. була не груба “мужеподібна” жінка, а гарна “як зірниця”, “гнучка як тополя”, з “рум’яним личенком”, з “очами, як терен”, душевно розвинута, соціально активна, вільнолюбива особистість, здатна до неординарних вчинків. Вона могла й визволити бранців, йти в похід, воювати з ворогом, керувати військовим загоном чи керувати господарством.

Волинська шляхтянка Ганна – Борзобогата-Красенська управляла казною Луцької єпархії, робила наїзди на мастик сусідів – шляхтичів і навіть відмовлялася виконувати накази і вимоги самого короля. Коли проти неї було організоване загальне ополчення цілого воєводства, то ця безстрашна жінка одягнула панцир і, керуючи гайдюками, мужньо відбила атаки шляхти і розгромила її військо¹³.

1584 року шляхтянка Милохна Осташкова з дочкою Софією організувала збройний напад на маєток шляхтича Гнівоша Стрижевського в с. Дуднівцях на Житомирщині і завдала значних збитків¹⁴.

Сестра полковника Івана Донця в ролі кіннотника брала безпосередню участь в бойових діях проти польсько-шляхетських військ на Волині у 1649р. Під час однієї з атак вона загинула¹⁵.

За переказом, записаним А. Ковальовим. у повстанні під проводом Якова Острянина (1638р.) брала активну участь дружина козацького сотника Семена Мотори – Варвара. Особливо відзначилась Варвара під час захисту повстанського табору біля Жовнина на р. Сулі. Острянин нібито доручив Варварі Моторі поціляти особливо важливих персон у ворожому таборі, приставивши шість козаків заряджати мушкети та готувати стріли для неї.

За переказом, розвідники Потоцького виявили, що джерелом “особливого зла” з боку козацького табору є “відьма”, яка безпомилково влучає ротмістрів та вельмож. Перебіжчик – реєстровець повідомив, що “відьма” зветься Варварою Кодак. Потоцький наказав відкривати гарматний вогонь по всякій жінці, яку буде по-

мінено в козацьких шанцах. Дуже багато жіноцтва поглягло від порохових ядер, серед них загинула, за переказом, і славетна Варвара Мотора¹⁶.

Як свідчать документи, 1524 року, після битви під замком Прухнік на Поділлі, серед убитих захисників були знайдені тіла жінок, переодягнених у чоловічий одяг. Для того, аби їх не розпізнали, жінки навіть поголили собі голови¹⁷.

Значну владу і вплив на козаків Правобережної України мала “мати-полковниця” Феодосія, дружина фастівського полковника Семена Палія. Славна Паліха не тільки вміла прийняти послів, що приїздили до полковника, але, за відсутності чоловіка керувала й господарськими справами Фастівського козацького полку. Під час заслання чоловіка до Сибіру саме вона не раз проводила походи проти московитів та польської шляхти, обороняючи Фастівщину від їхніх зазіхань¹⁸.

Українські землі біля татарських кордонів були і під впливом того Сходу, де тюркські народи віками жили і мали свої держави. Отже, крім поля бою, існували й постійні побутові контакти між степовиками і Руссю – то на переговорах, то на ярмаркових майданах, у спілкуванні із взаємозахопленими невільниками, а особливо з жінками, що тисячами насильно ставали дружинами й матерями серед чужого народу, переливаючи в свої нові родини по краплі елементи традиційної побутової культури етносу з якого вийшли¹⁹.

Українських жінок забирали в полон не рідше ніж чоловіків, але доля їхня була трагічнішою. Невільниця чекала тяжка, виснажлива праця в маєтках поневолювачів. А от наймолод-

ші та найгарніші потрапляли до гаремів. Українські полонянки цінувалися на невільничому ринку дуже високо за свою вроду, розум і високу фізичну витривалість.

Автор хроніки XVI ст., вже згадуваний, Михайло Литвин писав, що гарних українських дівчат купують іноді, як золото, і іноді тут же, на місці, перепродують з барисем... “У нинішнього турецького імператора писав він, кохана дружина, мати його первістка і спадкоємця, викрадена з нашої землі”²⁰.

Мова йшла про дружину турецького султана Сулеймана і Настю Лісовську, що увійшла в історію під іменем Роксолани. Протягом тридцяти років вона тримала султана під своїм необмеженим впливом.

Роксолана домоглася страти впливового візира Ібрагіма, головнокомандуючого султанської армії, першої особи в Туреччині після султана і старшого сина султана Мустафи. Вона організувала змову й проти самого Сулеймана. І хоча змова було розкрито, Роксолану не покарали. Не тільки Роксолана, але й інші українки були дружинами турецьких султанів: Османа II (1618-1622рр.), Ібрагіма (1640-1648рр.), Мустафи II (1695-1703рр.) та матерями Мухамеда IV (1648-1687рр.) і Османа III (1754-1757рр.)²¹.

Улюблена дружина кримського хана Іслам-Гірея, українка, отруїла свого чоловіка за те, що він зрадив козаків на користь шляхтичів²².

Рятувалися втечею з турецько-татарської неволі могли, в основному, лише чоловіки. Жінки-невільниці діставали визволення або з рук козаків під час нападів на турецько-татарські міста, або, зрідка, – шляхом викупу.

(Далі буде)

Свята Параскева.
Народна ікона з Черкащини

¹ Андрищенко В. Запорозжці і жіноцтво // Наука і суспільство. – 1991. – № 7. – С. 55.

² Костомаров Н.И. Две русские народности // Исторические монографии и сочинения. – Кн.1 – Т. 1. – СПб., 1903; Його ж: Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI-XVII столетиях. – СПб., 1860.

³ Антоній І (Ролле Й. Й.) Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. Июнь; Його ж: Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века // Киевская старина. – 1894. – Январь. март.

⁴ Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. // Русская старина – Т. XXIX – 1880. – Ноябрь; Його ж: Обычные формы заключения браков в Южной Руси // Киевская старина. – 1900. – Январь.

⁵ Валиконите Й. Первый Литовский Статут – один из важнейших источников по истории положения женщин в Великом Княжестве Литовском // Первый Литовский Статут 1529 года: Материалы республиканской конференции “450 лет Первому Литовскому Статуту”. – Вильнюс, 1982. – С. 41.

⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под ред. В. Антоновича. – Выпуск 1.-К., 1890.-С.42.

⁷ Цит. за: В. Сичинський. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. 2-е вид. К., 1992. – С. 96.

⁸ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М., 1984. – С. 125.

⁹ Первый Литовский Статут 1529 г. / Подготовлен Лазуткиной С., Гудавичюсом З. -Вильнюс, 1983-1985 гг.-Ч. 1-2, – С. 35-40.

¹⁰ Там само.

¹¹ Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе (далее АЮЗР). – Т. 3. – Ч. 8. – СПб., 1909. – С. 6.

¹² Мордовець Л. (Левицкий О.) Про шлюб в Україні-Русі в XVI-XVII ст. – Львів, 1906. – С.6.

¹³ Мицик Ю.А., Плохий С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Іст. Розповіді про запорізьких козаків. Дніпропетровськ., 1990. – С. 150.

¹⁴ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. Пам’ятки української мови. К., 1965. – С. 83.

¹⁵ Мицик Ю.А., Плохий С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Іст. Розповіді про запорізьких козаків. Дніпропетровськ. 1990. – С. 151.

¹⁶ Мицик Ю.А., Плохий С.М., Стороженко І.С. “Тії слави козацької повік не забудем □” Історично-краєзнавчі нариси про пам’ятні місця Дніпропетровщини періоду Визвольної війни українського народу 1648 – 1654 років. Дн-ськ., 1989. – С. 104.

¹⁷ Денисюк І. Амазонки на Поліссі. – Луцьк. 1993. – С. 11-12.

¹⁸ Луговий Ол. Визначне жіноцтво України. К. 1994. – С. 157.

¹⁹ Яковенко Н. Перші сто літ козаччини //Генеза. – 1994 № 2 – С. 113.

²⁰ Цит. за: Антонович В. Розповіді про запорізьких козаків. К., 1991. – С. 83.

²¹ Мицик Ю.А., Плохий С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Іст. Розповіді про запорізьких козаків. Дніпропетровськ. 1990. – С. 153.

²² Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. К., 1993. – С. 63.